

พุทธเกษตร สู้วิกฤต COVID-19 ด้วยการเสริมสร้างความมั่นคงทางอาหารของชุมชน ในจังหวัดอุทัยธานี

Buddhist Agriculture Fights the COVID-19 Crisis and the Food Security of
Communities in Uthai Thani Province

ประคอง มาโต¹ พระราชอุทัยโสภณ² และพระครูอุทัยสุตติกิ³

Prakong Mato, Phraratuthaisophon and Phrakhuuthaisuttakit

Received: January 10 2023

Revised: April 01, 2023

Accepted: April 20, 2023

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาความเป็นไปได้ในการทำพุทธเกษตรของ
ครัวเรือน และพัฒนาสวนพุทธเกษตรเพื่อความมั่นคงทางอาหารของชุมชนในจังหวัดอุทัยธานี
ดำเนินการวิจัยแบบผสมวิธี จากการศึกษาเอกสารงานที่เกี่ยวข้อง สัมภาษณ์เชิงลึกกับผู้ให้ข้อมูล
สำคัญ จำนวน จำนวน 16 รูป/คน สนทนากลุ่มย่อยกับผู้เชี่ยวชาญ จำนวน 12 คน และปฏิบัติการ
ทำกิจกรรมด้านการพัฒนาสวนพุทธเกษตร ผลการวิจัย พบว่า การทำพุทธเกษตรของครัวเรือน มี
ความเป็นไปได้ เนื่องจากพื้นที่จังหวัดอุทัยธานีส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ทำการเกษตร มีสภาพภูมิอากาศ
การเรียนรู้ด้านการเกษตรแบบปราชญ์ชาวบ้าน ระบบการบริหารจัดการที่สามารถพัฒนาเป็นสวน
พุทธเกษตรได้ ด้วยการดำเนินกิจกรรมถ่ายทอดความคิด ความรู้ความเข้าใจ วิธีการทำงานโดยใช้
การอบรม นำปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง หลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ประยุกต์ใช้ในการ
ดำเนินการทำสวนพุทธเกษตรของครัวเรือน เพื่อสร้างความมั่นคงให้กับชุมชน และครอบครัว
ต้นแบบที่สมัครเข้าร่วมจำนวน 3 ครอบครัวด้วยการคัดเลือกของนักวิจัย เป็นครอบครัวเข้าอบรม
และทำสวนพุทธเกษตร พัฒนาเป็นสวนพุทธเกษตรต้นแบบของชุมชน ทำตามหลักวิธีการตามทฤษฎี

¹⁻³ วิทยาลัยสงฆ์อุทัยธานี; Uthai Thani Buddhist College

Corresponding author, e-mail: prakong_99@hotmail.com

เศรษฐกิจพอเพียง เกษตรผสมผสาน จนสามารถพึ่งพาตนเองและเป็นที่พึ่งของชุมชนด้านอาหารทางการเกษตรได้เป็นอย่างดี การทำเกษตรของครัวเรือนนั้นประกอบไปด้วย ปลูกผัก เลี้ยงสัตว์ ปลูกพืชหมุนเวียน ใช้สารอินทรีย์ ปลูกพืชผักเพื่อรับประทาน โดยมีความปลอดภัยและมั่นคงของครัวเรือนในครอบครัว เมื่อเหลือสามารถแจก หรือจำหน่ายเป็นรายได้ของครอบครัวได้ด้วย

คำสำคัญ: พุทธเกษตร, วิถีถด, การเสริมสร้างความมั่นคง

Abstract

The purpose of this research article was to study the feasibility of doing Buddhist agriculture in the household and developing Buddhist gardens for food security of the communities in Uthai Thani Province. It was a mixed methods research from the study of relevant documents, in-depth interviews with 16 key informants, small group discussions with 12 experts, and activities on the development of Buddhist agricultural gardens. The results of the research revealed that Buddhist farming of the household had a possibility because most of an area of Uthai Thani Province was agricultural area, good climate, learning about agriculture from a local philosopher. A management system that can be developed into a Buddhist agricultural garden by conducting activities to convey ideas and cognition, how to work using training, how to apply the sufficiency economy philosophy. The application of Buddhist principles in the implementation of the household gardening of Buddhist agriculture to create stability for the community and 3 prototype families applied for participation by the researcher's selection as the families attending training and making a Buddhist agricultural garden developed to be a prototype of the community's agricultural Buddhist garden. The model Buddhist agricultural garden followed the principles of sufficiency economy theory and integrated agriculture until it can be self-reliant and can be a good dependency of the community in terms of agricultural food. Household farming consisted of growing vegetables, raising animals, and crop rotation, using organic, growing vegetables to eat with the safety and

stability of the family. The rest can be distributed or can be sold as family income as well.

Keywords: Buddhist Agriculture, Crisis, Strengthening Stability

บทนำ

การระบาดของโรคโควิด 19 และขยายเป็นวิกฤตใหญ่ของประเทศ ทำให้ได้เห็นสิ่งดี ๆ เชิงระบบที่มีอยู่ในสังคมไทย และคนในสังคมได้เรียนรู้ปัญหามากมาย แม้คนส่วนหนึ่งจะเห็นปัญหา แต่ยังรับกับสภาพปัจจุบันได้เพราะอาจหาทางออกที่ดีให้กับประเทศไม่ได้ แต่เชื่อว่าวิกฤตนี้ได้ปลุกให้ประชาชนกลุ่มใหญ่และคนรุ่นใหม่ที่เป็นอนาคตของประเทศจะไม่ยอมทน เพราะพวกเขาได้เรียนรู้และพร้อมมีส่วนร่วมแก้ไขปัญหาร่วมกำหนดอนาคตของประเทศ ดังนั้นแนวโน้มสังคมไทย หลังวิกฤตโควิด19 น่าจะมีการพัฒนาหรือปฏิรูประบบต่าง ๆ ของประเทศไปในทิศทางที่ดีขึ้น เพราะประชาชนไทยต่างได้รับผลกระทบและเรียนรู้ระหว่างการรับมือกับวิกฤตนี้ร่วมกันอย่างถ้วนหน้า (ประทีป ธนกิจเจริญ, 2563)

พุทธเกษตรกรรมเป็นการทำเกษตรที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตคนไทย เน้นการพึ่งพาตนเองได้ ระบบการผลิตที่เน้นจำหน่ายเป็นเพื่อยังชีพเหลือจึงแบ่งปัน มีระบบการค้าขายที่เป็นธรรมทำให้เกษตรกรมีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น ตลอดจนมีการลดใช้สารเคมีต่าง ๆ ทำให้สิ่งแวดล้อมดีขึ้นด้วย ระบบการผลิต ดังกล่าวนับว่าเป็นหัวใจสำคัญที่มีอยู่ในพระพุทธศาสนา เป็นการผลิตแบบยังชีพไม่มุ่งหวังกำไรที่เป็นวัตถุ ซึ่งในปัจจุบันการทำเกษตรในประเทศไทยได้เปลี่ยนแปลงไปเป็นการผลิตแบบอุตสาหกรรมปลูกพืชเศรษฐกิจมากขึ้น การเพาะปลูกผิดฤดูเกิดการแย่งชิงทรัพยากรน้ำ ปลูกพืชเหมือนกันเกือบทั้งประเทศทำให้ราคาตกต่ำ ผลผลิตล้นตลาด ฉะนั้นหากทุกคนนำพุทธเกษตรกรรมไปปรับใช้กับระบบการผลิตก็จะช่วยสามารถแก้ไขปัญหาดังกล่าวได้ ส่งผลดีทั้งระบบนิเวศและตัวเกษตรกร ช่วยให้คุณภาพชีวิตดีขึ้น ในสังคมไทยมีหลายชุมชนที่นำแนวคิดพุทธเกษตรกรรมมาปรับใช้ในการดำเนินชีวิต เพื่อให้รอดพ้นจากปัญหาและวิกฤตเศรษฐกิจ สามารถดำเนินชีวิตได้อย่างปกติสุข อยู่บนพื้นฐานของความพอเพียง และเพียงพอพึ่งพาตนเองโดยใช้ปัจจัยภายในชุมชนที่ทุกคนร่วมกันสร้าง ร่วมกันผลิต และร่วมกันใช้ไม่มีผู้ใด เป็นเจ้าของ ของทุกอย่างเป็นส่วนรวม

ยุทธศาสตร์จังหวัดอุทัยธานีให้ความสำคัญในการเกษตรอินทรีย์ที่เป็นกระบวนการผลิตทางเกษตรที่ใช้สารธรรมชาติเท่านั้น และไม่ใช้สารเคมีสังเคราะห์ ฮอร์โมน ยาปฏิชีวนะ รวมถึงสิ่งมีชีวิตที่ผ่านการดัดแปลงทางพันธุกรรมหรือจีเอ็มโอ (Genetically Modified Organisms:

GMOs) ซึ่งการทำเกษตรในรูปแบบนี้ถูกออกแบบมาเพื่อควบคุมให้ดินและน้ำที่ใช้ในการเพาะปลูกหรือเลี้ยงสัตว์มีคุณภาพดี ช่วยลดมลพิษ ช่วยให้ปศุสัตว์ได้รับการดูแลอย่างดีในแหล่งที่อยู่อาศัยที่ปลอดภัย ทั้งยังช่วยส่งเสริมการรักษาทรัพยากรอย่างยั่งยืนอีกด้วย ในส่วนของอาหาร พืชผัก ที่ได้จากกระบวนการผลิตแบบเกษตรอินทรีย์ โดยอาหารที่ได้รับความนิยมนั้นมีอยู่หลายรูปแบบ ทั้งผัก ผลไม้ ธัญพืช นม เนื้อสัตว์ และยังมีผลิตภัณฑ์อื่น ๆ ที่ใช้ส่วนผสมที่ผ่านกระบวนการผลิตแบบเกษตรอินทรีย์อีกมากมาย

จากความสำคัญดังกล่าวและสถานการณ์โรคระบาดโควิด-19 จึงทำให้ผู้วิจัยมีความสนใจที่จะศึกษาและวิจัยเรื่อง “พุทธเกษตร” ใช้กระบวนการพัฒนากิจกรรมทางพุทธเกษตร เพื่อพัฒนารูปแบบพุทธเกษตร สร้างเครือข่ายพุทธเกษตร พัฒนาแหล่งเรียนรู้พุทธเกษตร ให้สามารถคงอยู่อย่างมีคุณภาพและยั่งยืนต่อไปเป็นชุมชนต้นแบบการถ่ายทอดองค์ความรู้รูปแบบพุทธเกษตรได้ในสถานการณ์โรคระบาดโควิด 19 หรือสถานการณ์ต่าง ๆ ทางเศรษฐกิจ หรือภัยธรรมชาติที่อาจจะเกิดขึ้นในอนาคต

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาความเป็นไปได้ในการทำพุทธเกษตรของครัวเรือนในจังหวัดอุทัยธานี
2. เพื่อพัฒนาสวนพุทธเกษตรเพื่อความมั่นคงทางอาหารของชุมชนในจังหวัดอุทัยธานี

วิธีดำเนินการวิจัย

บทความวิจัยนี้เป็นการวิจัยแบบผสมผสานของการวิจัย 3 ประเภท คือ

1. การวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ทำการศึกษาและรวบรวมข้อมูลจากเอกสารและหลักฐานที่เกี่ยวข้อง หนังสือ รายงานการวิจัย รายงานการประชุม เอกสารแสดงความสัมพันธ์ที่แสดงให้เห็นถึงความเป็นไปได้ในการทำพุทธเกษตรกรรม และการพัฒนาสวนเกษตร
2. การวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยมีขั้นตอนดังนี้ การลงพื้นที่ชุมชนสำรวจพื้นที่และความเป็นไปได้ด้านการทำพุทธเกษตร สัมภาษณ์รวบรวมข้อมูลจากพระสงฆ์ ปรารักษ์ชาวบ้าน ผู้นำชุมชนในการทำเกษตร วิถีชีวิต กิจกรรมกระบวนการ แนวทางการดำเนินการ เพื่อให้ได้มาซึ่งข้อมูลการดำเนินชีวิต วิถีชีวิตการทำเกษตร การอยู่ในชุมชน เกษตรแบบดั้งเดิม จำนวน 16 รูป/คน สนทนากลุ่มเฉพาะกับตัวแทนหน่วยงานภาครัฐ เกษตรอำเภอ องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ผู้นำชุมชน ผู้เกี่ยวข้องในการทำเกษตร วิถีชีวิต กิจกรรมกระบวนการ แนวทางการดำเนินการ เพื่อทราบถึงแนวทางการทำพุทธเกษตร ความเป็นไปได้ และวิธีการทำพุทธเกษตรเป็นต้นแบบ จำนวน 12 คน

3. การวิจัยเชิงปฏิบัติการ (Action Research) โดยการลงพื้นที่สำรวจในแต่ละพื้นที่การทำเกษตร วิถีชีวิต กิจกรรมกระบวนการ แนวทางการดำเนินการ เพื่อหาข้อมูลเกี่ยวกับองค์ความรู้พื้นที่การทำเกษตร วิถีชีวิต กิจกรรมกระบวนการ แนวทางการดำเนินการ ที่จะนำมาสังเคราะห์ให้ได้ข้อมูลที่ชัดเจน แล้วนำไปพัฒนาสวนพุทธเกษตร ดังนี้

1) การศึกษาและวิเคราะห์ปัญหาการทำเกษตรของชุมชน อุปสรรคในการดำเนินการ ความเป็นไปได้ในการทำพุทธเกษตร แนวทางการทำงานร่วมกัน ทำงานเป็นต้นแบบครอบครัวตัวอย่าง

2) การวางแผน เป็นการวางแผนการพัฒนาหลังจากได้ข้อมูลเบื้องต้นของชุมชนแล้ว และนำข้อมูลมาวิเคราะห์พื้นที่การทำเกษตร กิจกรรมกระบวนการ การดำเนินการ โดยการนำมาอภิปรายแสดงความคิดเห็นร่วมกันเพื่อกำหนดนโยบายและวัตถุประสงค์ของโครงการ การกำหนดวิธีการและแนวทางการดำเนินงาน ตลอดจนกำหนดทรัพยากรและแหล่งทรัพยากรที่จะใช้เพื่อการวิจัย

3) การดำเนินการเป็นการดำเนินการพัฒนาสวนพุทธเกษตร ถือเป็นขั้นตอนการปฏิบัติตามแผนการวิจัยที่ได้วางไว้ ขั้นตอนนี้เป็นขั้นตอนที่ครอบครัวตัวอย่างในการพัฒนาสวนพุทธเกษตร การทำเกษตร กิจกรรมกระบวนการ การดำเนินการ โดยการสนับสนุนด้านเงินทุน วัสดุ อุปกรณ์ และแรงงาน รวมทั้งการเข้าร่วมในการบริหารงาน การประสานขอความช่วยเหลือจากภายนอกในกรณีที่มีความจำเป็น

4) การติดตามประเมินผลการดำเนินงานวิจัย และผลของการพัฒนาจากการดำเนินการไปแล้วว่าสำเร็จตามวัตถุประสงค์หรือไม่ มีปัญหาอุปสรรค และข้อจำกัดอย่างไร เพื่อแก้ไขปัญหาดังกล่าวที่เกิดขึ้นได้ทันที และนำข้อผิดพลาดไปเป็นบทเรียนในการดำเนินการต่อไป

สรุปผลการวิจัย

1. ผลการศึกษาความเป็นไปได้ในการทำพุทธเกษตรของครัวเรือนในจังหวัดอุทัยธานี พบว่า ข้อมูลพื้นฐานของหมู่บ้านในพื้นที่การวิจัย บ้านหนองลัน ตั้งอยู่หมู่ที่ 4 ตำบลสุขฤทัย อำเภอยะผิง จังหวัดอุทัยธานี อยู่ห่างจากที่ว่าการอำเภอยะผิง ประมาณ 3 กิโลเมตร ส่วนมากเป็นพื้นที่ราบสูงสลับเนินเขา และมีป่าสงวนเล็กน้อย ปัจจุบันในพื้นที่ทำพืชเกษตรแบบเชิงเดี่ยว เป็นการผลิตเพื่อการพาณิชย์ คือ ปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ มันสำปะหลัง อ้อยโรงงาน และผลไม้ ไม้ยืนต้น เลี้ยงสัตว์ สภาพป่าปัจจุบันเป็นป่าสงวน ป่าชุมชนอยู่ติดกับเขาขวางบ้านหนองลัน ชาวบ้านในหมู่บ้านหนองลัน มีวิถีชีวิตความเป็นอยู่แบบเรียบง่าย ลักษณะสังคมแบบชนบท ชาวบ้านมีการพึ่งพาอาศัย

ซึ่งกันและกัน โดยมีศาสนาพุทธเป็นศูนย์รวมจิตใจ และชาวบ้านยังได้น้อมนำเอาปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงของในหลวงรัชการที่ 9 มาประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิตด้วย (ชีพ วิลพรรณ, 2563, 9 กันยายน) ซึ่งประชากรในชุมชนรวมทั้งหมด 772 คน จำนวนครัวเรือน 274 ครัวเรือน

สภาพปัญหาในปัจจุบันของหมู่บ้านในพื้นที่ทำการวิจัย หมู่บ้านหนองลัน เป็นพื้นที่ที่ส่วนใหญ่ชาวบ้านทำการเกษตรแบบเชิงเดี่ยวเพื่อการพาณิชย์ และการขยายพื้นที่ทำการเกษตรเพื่อเพิ่มผลผลิต ทั้งการเช่า การกู้เงินมาเพื่อซื้อที่ดินที่ทำกิน ทำให้เกิดปัญหาการบุกรุกขยายเขตพื้นที่ทำกิน รุกที่ป่าสงวนของชุมชน ซึ่งมีธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์เป็นแหล่งกำเนิดต้นน้ำ และเป็นแหล่งอาหารของชุมชน ทำให้พื้นที่ป่าของของชุมชนลดลงอย่างมากมาจนถึงปัจจุบัน จนนำไปสู่ความขัดแย้งด้านที่ดินในบางส่วน ที่เกิดเป็นผลกระทบต่อคนในชุมชนเป็นวงกว้าง เพราะพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ดิน ส.ป.ก. (สำนักงานการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม) ที่ภาครัฐให้เกษตรกรครอบครอง เพื่อปฏิรูปที่ดินเป็นที่ทำกิน ด้วยการพัฒนาของเกษตรแผนใหม่ ที่มีการนำเอาความรู้ทางความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์ และเทคโนโลยีเข้ามามีบทบาทในการทำการเกษตร รวมไปถึงโครงการกองทุนต่าง ๆ ที่รัฐนำไปช่วยเหลือชาวบ้าน ซึ่งเป็นเหมือนดาบสองคม เพราะเมื่อเอาเงินกองทุนมาแล้วนั้น ไม่มีการบริหารจัดการที่ดี ขาดหลักธรรมในการดำเนินชีวิต เพราะขาดหลักการแห่งความพอดี ไม่ได้พึ่งพาตนเอง ขาดความพอดี (ฤกษ์ จุลพันธ์, 2563, 31 สิงหาคม)

การทำสวนพุทธเกษตรของครัวเรือนในจังหวัดอุทัยธานี การที่น้อมนำเอาหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงมาใช้ในการดำเนินชีวิต และเป็นการสร้างความมั่นคงทางอาหารของครอบครัว และสามารถแบ่งปันให้ชุมชนได้ โดยสถานการณ์ปัจจุบัน ไม่เกิดผลกระทบต่อครอบครัว เพราะได้น้อมนำเอาหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงมาใช้ในครอบครัวอยู่แล้ว ในปัจจุบันยังเป็นครัว เป็นตู้เย็นของชุมชน และยังเป็นแหล่งเรียนรู้ของผู้สนใจอีกด้วย มุ่งสร้างความสุขทางด้านจิตใจ ซึ่งสวนทางกับหลักการทางเศรษฐกิจ แต่สามารถแก้ไขปัญหา และความทุกข์ที่กำลังเจออยู่ได้อย่างดี คือ สามารถมีอาหารกิน มีรายได้พอที่จะใช้หนี้ ใช้จ่ายในครอบครัวได้ และลดความโลภ โดยการทำเกษตรที่ไม่รบกวนธรรมชาติ อาศัยการจัดการกันเองของธรรมชาติ นำเอาความรู้ ภูมิปัญญาท้องถิ่นมาใช้ให้เกิดประโยชน์ มีหลักง่าย ๆ คือ คนในครอบครัวอยากทานอะไร ก็ทำการปลูกสิ่งนั้น ซึ่งเรียนรู้จากความล้มเหลวของการทำการเกษตร และปัญหาเรื่องสภาพแวดล้อม เมื่อไปต่อไม่ได้ ก็ต้องถอยกลับมามองความเป็นจริง และถ่ายทอดให้ผู้อื่น เน้นการรักษาสมดุลของระบบนิเวศ ความสมดุลของธรรมชาติ ไม่เน้นการผลิตที่ส่งออก หากเหลือจากการยังชีพจึงนำไปขาย เป็นการทำการเกษตรที่ไม่เบียดเบียนตนเอง และสิ่งแวดล้อม เป็นการเดินทางสายกลาง

2. การพัฒนาสวนพุทธเกษตรเพื่อความมั่นคงทางอาหารของชุมชนในจังหวัดอุทัยธานี พบว่า รูปแบบการพัฒนาสวนพุทธเกษตร การทำสวนพุทธเกษตรเป็นการบูรณาการในแง่การพึ่งพาตนเองโดยการนำเอาหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงมาประยุกต์ใช้กับการเกษตรแบบผสมผสาน ลดความเสี่ยงจากการปลูกพืชเชิงเดี่ยว ลดการพึ่งพิงปัจจัยภายนอก สร้างความสมดุลให้กับสภาพแวดล้อม โดยเป็นไปตามหลักมัชฌิมา ไม่มีการเบียดเบียนตนเอง และผู้อื่น เพื่อให้เกิดการพัฒนาการทางด้านศีลธรรมควบคู่ไปกับการประกอบอาชีพ ประกอบด้วย ด้านเศรษฐกิจ คือ ลดรายจ่าย เพิ่มรายได้ ใช้ชีวิตอย่างพอควร คิดและวางแผน อย่างรอบคอบ มีภูมิคุ้มกันไม่เสี่ยงเกินไป การเพื่องานเลือกสำรอง ด้านสังคม มีจิตใจเข้มแข็ง พึ่งตนเองได้มีจิตสำนึกที่ดี เอื้ออาทร ประณี ประนอม นึกถึงผลประโยชน์ส่วนรวมเป็นหลัก ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน รู้รักสามัคคี สร้างความเข้มแข็งให้ครอบครัว และชุมชน ด้านทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม (พระครูอุเทศวิสาละธรรม, 2563, 5 กันยายน) โดยครอบครัวของผู้ใหญ่บ้าน เป็นผู้เข้าร่วมในการดำเนินการ คือ ผู้ใหญ่จักรพันธ์ รอดอ่อง และอีก 2 ครอบครัวโดยการคัดเลือกของนักวิจัย คือ ครอบครัวของนางประทุม วิลพรรณ และครอบครัวของนายเข้า นามสกุล นพรัตน์ ซึ่งเป็นครอบครัวต้นแบบในการเลือกพัฒนาดำเนินการทำพุทธเกษตร เกษตรผสมผสาน และใช้แนวคิดของพุทธศาสนา คือ อุดทน ขยัน ประหยัด ซื่อสัตย์ ช่วยเหลือแบ่งปัน เพื่อสุขอันเกิดจากการมีทรัพย์ ภูมิใจ อิ่มใจ ว่าตนมีโภคทรัพย์ที่ได้มาด้วยน้ำพักน้ำแรงความขยันหมั่นเพียรของตน โดยชอบธรรม เมื่อมีทรัพย์ ต้องรู้จักใช้จ่ายบำรุงตนเอง ครอบครัว ให้พอเหมาะพอควร เป็นลักษณะถ่ายทอดความคิด ความรู้ความเข้าใจ วิธีการทำงานโดยใช้วิธีการอบรม นำปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง หลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ประยุกต์ใช้ในการดำเนินการทำสวนพุทธเกษตรของครัวเรือน (อนุ เชียวไสว, 2563, 15 กันยายน) ดังต่อไปนี้

“บ้านนายจักรพันธ์ รอดอ่อง” ผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 4 บ้านหนองลัน การทำการเกษตร แบบผสมผสาน เน้นการปลูกเพื่อกินในครอบครัว แบ่งปัน และนำที่เหลือออกจำหน่าย และใช้เป็นที่ศึกษาดูงานสำหรับผู้สนใจ เช่น เลี้ยงไก่ เลี้ยงเป็ด เลี้ยงปลา ผักสวนครัว ไม้เศรษฐกิจยืนต้น และแปรรูปสินค้าจากการเกษตร เช่น ไข่เค็ม ปลาเกลือ ผักดอง และปุ๋ยหมักสำหรับผู้สนใจ และแนะนำให้ทำเกษตร ปลูกผักทานเองในครัวเรือน เพราะมีแนวความคิด และประสบกับตนเองว่า การทำเกษตรแบบนี้ คือ ทางรอดของเกษตรกร ซึ่งได้กล่าวไว้ว่าในอดีตที่ผ่านมาการทำไร่มา 40 ปีไม่เคยหมดหนี้ แต่ปัจจุบันทำตามทฤษฎีเศรษฐกิจพอเพียง แค่ 3 ปีท่านสามารถใช้หนี้ได้ และอยู่ได้โดยไม่เดือดร้อน และไม่คิดที่จะอยากได้อะไรที่ต้องกู้หนี้ยืมสินมาใช้ ท่านใช้หลักความพอประมาณ คือ เน้นใช้ที่มี

“ครอบครัวของผู้ใหญ่จักรพันธ์ รอดอ่อง” เลี้ยงเปิดจำนวนประมาณ 15 ตัว ไก่ไข่จำนวนประมาณ 15 ตัว และมีไก่ดำภูพานที่ผู้ใหญ่ฯ นำมาทดลองเลี้ยง และมีบ่อปลาที่ขุดเองโดยใช้จอบ มีความกว้างประมาณ 4 เมตร ยาว 8 เมตร ลึกประมาณ 1 เมตร ปลุกต้นไม้ และพืชไว้ตามแนวขอบบ่อปลา ปล่อยปลาเลี้ยงในบ่อ รวมทั้งเลี้ยงไก่ เปิดปล่อยให้หากินตามธรรมชาติ ทำให้ผลผลิตที่ได้ เป็นไข่ที่ไม่มีสารพิษปนเปื้อนไว้เพื่อทานเองในครอบครัว ถ้าทานไม่หมดจะมีการแบ่งปันเพื่อนบ้าน และขายพอมีรายได้ถึงครอบครัวไว้สำหรับเป็นเงินที่นำไปให้เด็ก ๆ ไปกินที่โรงเรียน จากการสัมภาษณ์ผู้ใหญ่บ้านยังกล่าวว่า มีไข่เหลือจากการทานในครอบครัวออกจำหน่ายวันละประมาณ 1 แผงทุกวัน และไม่พอขายเนื่องจากมีชาวบ้านสนใจไข่ไก่จำนวนมาก อันเนื่องมาจากมีราคาถูกและกระแสนักสุขภาพ ประกอบกับในยุคปัจจุบันที่ประสบปัญหาจากสถานการณ์ COVID-19 ที่รัฐบาลมีมาตรการควบคุม และเกิดการกักตุนอาหาร จึงทำให้ไข่ไก่ และไข่เปิดของผู้ใหญ่บ้านได้รับความสนใจจากชาวบ้านในชุมชนเป็นจำนวนมาก ส่วนบ่อปลาที่ผู้ใหญ่ฯ เลี้ยงไว้นั้นเป็นเสมือนที่พักผ่อนของครอบครัว และเป็นกิจกรรมสำหรับเด็ก ๆ ในบ้านที่มีหน้าที่นำข้าวสุกที่เหลือ หรือเศษอาหารที่กินเหลือนำมาเป็นอาหารปลา และเป็นที่ลงเล่นน้ำคลายร้อนดูปลา และยังมีชาวบ้านมาขอซื้อเพื่อนำไปเป็นอาหาร เพื่อยังชีพในยุคปัจจุบัน และด้วยที่ดินส่วนใหญ่ในหมู่บ้านเป็นพื้นที่ สปก. สำนักงานปฏิรูปที่ดินเพื่อการเกษตรจึงได้เข้ามาสนับสนุนให้เป็นศูนย์เรียนรู้ของชุมชน และผู้ที่สนใจ เช่น โครงการส่งเสริมและพัฒนาเกษตรทฤษฎีใหม่ในเขตปฏิรูปที่ดิน โครงการส่งเสริมเกษตรอินทรีย์ โครงการส่งเสริมและพัฒนาอาชีพ โครงการอนุรักษ์ดินและน้ำ เป็นต้น (จักรพันธ์ รอดอ่อง, 2563, 2 กันยายน)

“บ้านนางประทุม วิลพรรณ” ครอบครัวของนางประทุม วิลพรรณ เลี้ยงไก่บ้านเป็นไก่ที่เลี้ยงมาตั้งแต่ดั้งเดิม คือ จากเดิมที่เลี้ยงไว้ดูเล่น ให้กินเศษข้าวที่เหลือไม่ได้ลงทุนมาก จากการสัมภาษณ์ว่าไก่ขยายพันธุ์เร็ว ระยะเวลาไม่นาน ก็ออกมาจนเลี้ยงไม่ไหว เมื่อมีมากก็จะมีผู้มารับซื้อถึงบ้าน และยังเลี้ยงเปิดแบบระบบเปิด โดยมีความคิดว่าให้สมาชิกในบ้านหนึ่งคนต้องเลี้ยงเปิดหนึ่งตัวและให้มีสำรองเลี้ยงไว้หนึ่งตัว คือ มีสมาชิกในครอบครัว 4 คน จึงเลี้ยงเปิดจำนวน 8 ตัว เพื่อนำไข่เปิดที่ได้มาประกอบอาหารในแต่ละวัน ส่วนอาหารของเปิดจะเป็นสิ่งที่หาได้ในครัวเรือน เช่น เศษผักที่เหลือจากการทำครัว หรืออาหารประเภทตำลึง ผักบุ้ง ซึ่งหาได้จากไร่บ้าน และปล่อยให้หากินเองในสระน้ำในพื้นที่ เพื่อได้ไข่ที่ปลอดภัยไว้บริโภคในครัวเรือน พร้อมกับลดรายจ่ายในครอบครัวอีกด้วย การปลูกพืชผักสวนครัวเป็นการปลูกไว้เพื่อกินในครัวเรือน คือ การเตรียมดินจากเดิมที่เคยเลี้ยงสุกรเพื่อขายให้กับพ่อค้า จะมีน้ำที่ไหลมาจากคอกสุกร เวลาล้างสุกรและล้างมูลสุกรจะมีน้ำไหลออกมาจากคอก จึงทำให้ดินในพื้นที่มีความอุดมสมบูรณ์ เหมาะสมแก่การทำเกษตร จึงทำการพรวน

ดิน ยกแปลงแล้วสามารถปลูกผักได้ตามฤดูกาล ครอบครัวของนางประทุม วิลพรรณ จะปลูกพืชไว้เพื่อกิน เช่น พริก กระเพรา ข่า ตะไคร้ มะนาว มะกรูด เป็นพืชผักที่เป็นสมุนไพรพื้นบ้านที่ใช้เพื่อประกอบอาหารสำหรับครอบครัว และแบ่งปันให้เพื่อนบ้านเพื่อเป็นการแบ่งกันตามที่เหมาะสม พร้อมยังเป็นกิจกรรมในครอบครัวที่ทุกคนมีส่วนร่วมช่วยกันเพื่อสร้างความสามัคคีในครอบครัว เป็นการปลูกฝังสิ่งที่เป็นคุณค่า การเลี้ยงชีพแบบพอเพียงให้แก่เด็ก ๆ ซึ่งการทำไร่มันสำปะหลัง สภาพอากาศแล้ง ทำให้ไม่มีความคุ้มค่าที่จะลงทุน และครอบครัวของนางประทุม วิลพรรณ จะทำแค่เท่าที่ทำได้ โดยใช้พันธุ์ และปรับปรุงดินโดยใช้มูลสัตว์ ค่อย ๆ ทำเวลาวาง ไม่ได้เน้นใส่ปุ๋ย ใส่ยาเพื่อหวังเอาผลผลิตมาก ๆ แต่จะเน้นทำไว้เพื่อไม่ให้พื้นที่ว่าง โดยนำหลักการที่ผู้ใหญ่บ้านฯ ทำมาประยุกต์ใช้ แต่ไม่ได้ทำทั้งหมดเพราะกลัวเสียพื้นที่ดิน แบบความคิดเดิม ๆ แต่ด้วยที่ไม่มีหนี้สินมาก จึงทำไปตามความพอเหมาะ และต้นทุนเพียงเท่านั้น แต่จะไปเน้นปลูกไม้ผลยืนต้น และพืชผักสวนครัวไว้เพื่อบริโภค และแบ่งปันญาติ ๆ และบ้านเรือนใกล้เคียงเท่านั้น เช่น ส้มโอ ขนุน มะม่วง มะพร้าว เป็นต้น (ประทุม วิลพรรณ, 2563, 3 กันยายน)

“บ้านนายเข้า นพรัตน์เมธี” ครอบครัวของนายเข้า นพรัตน์เมธี เนื่องจากเป็นผู้สูงอายุ และมีสมาชิกในครัวเรือนเพียงแค่ 2 คน เพราะสมาชิกคนอื่น ๆ อยู่ต่างพื้นที่ทำงานประจำ นายเข้า จึงทำเท่าที่ไหว สำหรับไว้รับประทานในครัวเรือนเท่านั้น เช่น ผักสวนครัว พริก ข่า ตะไคร้ กระเพรา ต้นหอม ผักชี เป็นต้น (เข้า นพรัตน์เมธี, 2563, 8 กันยายน) ซึ่งเป็นการปลูกแค่พอกิน และปลูกเท่าที่กิน คือ กินอะไร ก็ปลูกแบบนั้น และเลี้ยงไก่ไว้ 4 ตัว เพื่อเก็บไข่กินเท่านั้น อาหารไก่ก็นำมาจากข้าวสุกที่เหลือจากกิน และนำมูลไก่มาผสมกับใบไม้ ลดน้ำให้ย่อยสลาย และนำดินที่ได้มาเป็นปุ๋ยใส่ผัก นายเข้าถือว่าเป็นต้นแบบแห่งความพอเพียง และพุทธเกษตรกรโดยแท้ เพราะด้วยวัย 90 ปี นายเข้ายังคงแข็งแรงสมบูรณ์ตามอัตภาพ ไม่มีโรคประจำตัว สามารถปลูกผักสวนครัวได้ และอาหารส่วนใหญ่จะเป็นพืชผักสวนครัวที่ปลูกเอง หรือในบางครั้งก็จะมีเนื้อปลาบ้างตามแต่โอกาส นายเข้าจะตื่นเช้าสดมภ์ เข้า-ก่อนนอน ทุกวัน ไม่มีความอยากได้อะไรอะไร ขอเพียงมีชีวิตที่เป็นไปเพื่อลูก หลาน ใช้ชีวิตได้อย่างมีความสุข (สมใจ ธนวงศ์, 2563, 3 กันยายน)

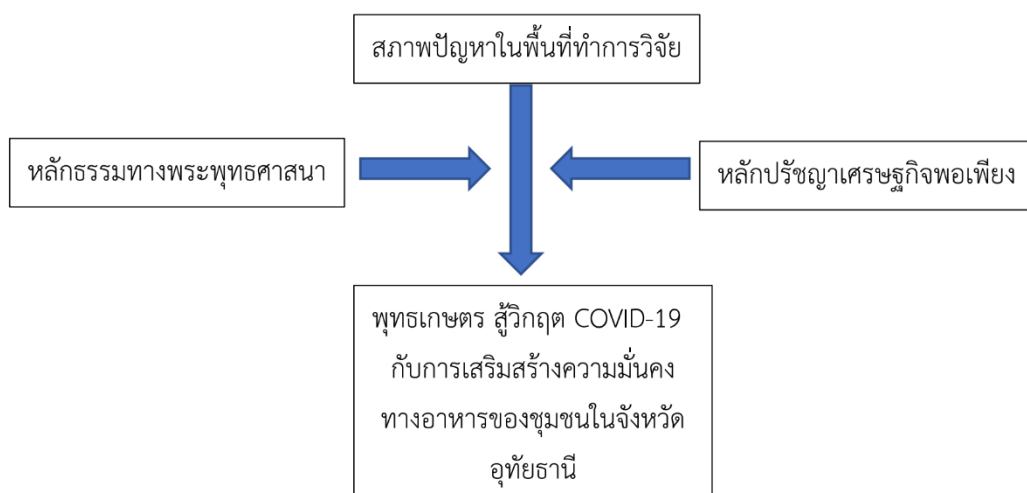
อภิปรายผลการวิจัย

จากการศึกษาวิจัย พบว่า งานวิจัยเรื่อง พุทธเกษตรสู่วิกฤต COVID-19 กับการเสริมสร้างความมั่นคงทางอาหารของชุมชนในจังหวัดอุทัยธานี เป็นเกษตรกรรมที่ไม่มีความมุ่งหมายผูกขาด เป็นรูปธรรมของการปฏิบัติที่นำเอาหลักธรรม เทคโนโลยี นิเวศวิทยา เศรษฐกิจ ชุมชนและวัฒนธรรม มาเชื่อมสัมพันธ์พร้อมกันไป โดยพื้นที่จังหวัดอุทัยธานีสามารถทำพุทธเกษตรของ

ครัวเรือนได้ ซึ่งเป็นพื้นที่ทำเกษตรเป็นส่วนมาก มีสภาพภูมิอากาศ ระบบการบริหารจัดการทำที่สามารถทำพุทธเกษตรได้ ด้วยการดำเนินกิจกรรมถ่ายทอดความคิด ความรู้ความเข้าใจ วิธีการทำงานโดยใช้การอบรม ให้ความรู้ และนำปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงและหลักธรรมทางพระพุทธศาสนามาปฏิบัติ ในการทำพุทธเกษตร เพื่อสร้างความมั่นคงให้กับครอบครัว และชุมชน ที่สมัครเข้าร่วมจำนวน 3 ครอบครัวด้วยการคัดเลือกของนักวิจัย ให้เป็นครอบครัวต้นแบบในการเลือกพัฒนาดำเนินการทำพุทธเกษตร เกษตรผสมผสาน โดยการพัฒนาเป็นสวนพุทธเกษตรต้นแบบของชุมชน ทำตามหลักวิธีการสามารถพึ่งพาตนเองและเป็นที่พึ่งของชุมชนด้านอาหารทางการเกษตรได้เป็นอย่างดี การทำเกษตรของครัวเรือนนั้นประกอบไปด้วย ปลูกผัก เลี้ยงสัตว์ ปลูกพืชหมุนเวียน ใช้สารอินทรีย์ ปลูกพืชเพื่อไว้รับประทาน เพื่อความปลอดภัยและมั่นคงของครัวเรือนเอง เมื่อเหลือสามารถแจก หรือจำหน่ายเป็นรายได้ของครอบครัวด้วย สอดคล้องกับงานวิจัยของพระชยานันท์มณี (2561) กล่าวว่า กิจกรรมด้านการเกษตรมีลักษณะกิจกรรม 4 ลักษณะ 1) การทำการเกษตรแบบดั้งเดิม ที่เน้นการดำรงชีพเพื่อให้อยู่ได้ในพื้นที่โดยพึ่งพาทรัพยากรที่มีอยู่ในพื้นที่ 2) การทำการเกษตรแบบผสมผสานแนวใหม่ตามหลักเศรษฐกิจพอเพียง ที่มีหลักการระเบิดจากข้างในลุกขึ้นมาจัดการตนเอง ผลิตเพื่อลดรายจ่ายเพิ่มรายได้ภายในครอบครัว 3) การเกษตรที่เน้นการท่องเที่ยวเชิงสุขภาพ เป็นการผลิตเพื่อตอบสนองต่อความต้องการของนักท่องเที่ยวและกระแสดูแลสุขภาพ กลุ่มนี้จะต้องการสินค้าด้านการเกษตรที่ดีมีคุณภาพและปลอดภัย 4) การเกษตรแบบค้าขาย ที่เน้นการผลิตจำนวนไม่มาก การผลิตลักษณะนี้มีการผลิตที่ควบคุมในเรื่องของคุณภาพจึงเป็นที่ต้องการของตลาด

องค์ความรู้ใหม่

ผู้วิจัยขอสรุปองค์ความรู้ใหม่จากการวิจัย ดังนี้

ภาพที่ 1 องค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัย

จากแผนภาพ สามารถอธิบายได้ว่า พุทธเกษตรสู้วิกฤต COVID-19 นั้น เริ่มต้นจากที่รู้และเข้าใจปัญหา สภาพการเป็นอยู่ การใช้ชีวิตประจำวัน การทำเกษตรเชิงเดี่ยว ทำโดยใช้สารเคมี มีผลอย่างไร มีปัญหาอย่างไร เมื่อประชาชนเกษตรกรเข้าใจปัญหาแล้ว หาวิธีการแก้ปัญหาโดยใช้หลักธรรมพระพุทธศาสนามาใช้ในชีวิตประจำวัน และหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 9 มาใช้ในการดำเนินการทำเกษตรจึงเป็นการได้มาซึ่งพุทธเกษตรสู้วิกฤต COVID-19 กับการเสริมสร้างความมั่นคงทางอาหารของชุมชน

การนำหลักธรรมมาใช้ในการทำเกษตร เช่น หลักการพึ่งตนเอง หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่ปฏิบัติแล้วทำให้มีความเจริญก้าวหน้า เช่น ความขยัน อดทน ออม ประหยัด แบ่งปัน เป็นต้น ไม่จำเป็นต้องพึ่งพาผู้อื่น หรือคอยอ้อนวอนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ให้ช่วยเหลือ สามารถพึ่งตนเองและเป็นที่พึ่งพาของผู้อื่นได้ด้วยสิ่งที่ต้องพึ่งตนเองได้ในเรื่องต่าง ๆ ดังนี้

1) การศึกษาหาความรู้ จำเป็นตนพึ่งตนเอง ไม่ใช่คอยพึ่งเพื่อนหรือขอลोकคำตอบจากเพื่อน คอยพึ่งอาจารย์ ขอบคณจากอาจารย์ หรือคอยพึ่งสิ่งศักดิ์สิทธิ์บันดาลให้เดาข้อสอบถูก พระพุทธศาสนาสอนเรื่องความขยันหมั่นเพียร ต้องลงมือทำด้วยตนเอง ครูเป็นเพียงผู้แนะนำให้เท่านั้น หากนักเรียนตั้งใจเล่าเรียน ก็เกิดปัญญา คือ ความรู้ และสามารถนำความรู้ที่ได้รับจะช่วยให้ตนสามารถพึ่งตนเองได้

2) การเงิน เงินเป็นปัจจัยหนึ่งในการดำรงชีพ การหาเงินและการใช้เงินเป็นสิ่งที่ผู้พึ่งตนเองต้องขยันหมั่นเพียรในการหาเงิน รู้จักเก็บเงินไว้ไม่ใช้จ่ายโดยสุรุ่ยสุร่าย รู้จักคบเพื่อนที่ดี หลีกเลี้ยงเพื่อนที่ชักชวนในทางวิบัติ รู้จักดำรงชีพด้วยความพอดี ไม่ฟุ้งเฟ้อและไม่ผิดเคือง บางครั้งอาจต้องพึ่งผู้อื่นบ้าง แต่ผู้ที่คิดพึ่งตนเองแล้ว ย่อมปลดเปลื้องหนี้สินได้โดยเร็ว

3) การงาน การทำงานเป็นและการหาเงินทำเป็นหัวใจสำคัญ ผู้คิดพึ่งตัวเองต้องพยายามฝึกทำงานอย่างใดอย่างหนึ่งไว้ให้เป็น ไม่ใช่ทำอะไรไม่เป็นเลยเป็นได้เพียงคนงานที่ไม่มีฝีมือ พระพุทธศาสนาสอนว่า ศิลปะหรือการทำงานอย่างมีฝีมือ แม้อย่างใดอย่างหนึ่งก็ยิ่งประโยชน์ให้สำเร็จได้ สุนทรภู่กวีเอกของไทยกล่าวไว้ในทำนองเดียวกันว่า รู้อะไรกระจ่างแต่อย่างเดียว แต่ให้เชี่ยวชาญเกิดจะเกิดผล ในเรื่องงานทำก็เช่นกัน พระพุทธศาสนาสอนให้คบบัณฑิตหรือผู้รู้ เพราะผู้รู้ย่อมแนะนำได้ในทางที่เหมาะสม และต้องไม่เป็นคนเลื่องงาน ปลอຍให้กาลเวลาล่วงเลยไปโดยสูญเปล่า

4) การครองชีวิต ผู้คิดพึ่งตนเอง ย่อมเตรียมตนเองไว้ให้พร้อมเพื่อแสวงหาคู่ครองที่เป็นคนดี คือมีความประพฤติดี มีความรู้ มีความเข้าใจกัน เป็นเพื่อนที่ดีต่อกันได้ เพราะคู่ครอง คือยอดของเพื่อนและปฏิบัติหน้าที่ระหว่างกันตามหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนา

5) การประพฤติปฏิบัติ การประพฤติปฏิบัติเป็นเครื่องบ่งชี้ถึงความก้าวหน้าในการทำงาน หรือความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรม ผู้คิดพึ่งตนเองต้องไม่หวังความก้าวหน้าอย่างเลื่อนลอย หรือด้วยการประจบสอพอ แต่ต้องสร้างคุณงามความดีด้วยตนเอง ปฏิบัติหน้าที่ด้วยความซื่อสัตย์สุจริต มีความขยันหมั่นเพียรและความรับผิดชอบ ดังสำนวนไทยว่า “ค่าของคนอยู่ที่ผลของงาน” ทำนองเดียวกัน ความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรม ต้องลงมือปฏิบัติให้ติดต่อกันด้วยตนเอง ความก้าวหน้าจึงจะเกิดขึ้น หลักเศรษฐกิจพอเพียงได้มุ่งเน้นให้ทุกคนสามารถที่จะพึ่งพาตนเองได้ คือ ไม่ว่าจะมีความเปลี่ยนแปลงใด ๆ เกิดขึ้นทั้งดี และไม่ดี แต่เราก็สามารถที่จะยืนอยู่ได้ด้วยตนเอง

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

1. ภาครัฐควรวางแผนงานส่งเสริมให้ทุกครัวเรือนดำเนินการทำพุทธเกษตร โดยการพึ่งพาตนเอง ไม่ทำเกษตรเชิงเดี่ยวขายแล้วนำเงินไปซื้อกิน แต่ถ้าเราทำทุกอย่างที่กิน กินทุกอย่างที่ทำ เป็นการพึ่งพาตนเองของครอบครัว

2. ภาครัฐควรวางแผนการสร้างความรู้ให้กับประชาชน ชุมชน ทุกระดับในการทำพุทธเกษตร โดยการพึ่งพาตนเองเพื่อความมั่นคงทางอาหารของครัวเรือน และชุมชน

ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์

1. ผู้ที่เกี่ยวข้องต้องลงพื้นที่ สํารวจความคิดเห็นของชุมชน จัดทำข้อมูลชุมชนในทุกด้าน แล้วนำมาวิเคราะห์ สังเคราะห์ และส่งเสริมให้ชุมชนได้ใช้ต้นทุนของชุมชนในการดำเนินการพุทธรเกษตรเพื่อพึ่งตนเอง
2. ควรมีนักวิชาการ เจ้าหน้าที่ ที่มีความรู้ความสามารถเข้าไปพูดคุยกับชุมชน กระตุ้นให้ชุมชนเห็นจุดเด่นของตน แล้วนำมาพัฒนาต่อยอดให้เกิดประโยชน์ ทั้งในส่วนที่เป็นวิถีชีวิต วัฒนธรรม และถิ่นที่อยู่อาศัย

เอกสารอ้างอิง

- กฤษณะ จุลพันธ์. (2563, 31 สิงหาคม). พุทธเกษตร สู้วิกฤต COVID-19 ด้วยการเสริมสร้างความมั่นคงทางอาหารของชุมชนในจังหวัดอุทัยธานี. (ประกอบ มาโต, ผู้สัมภาษณ์).
- จักรพันธ์ รอดอ่อง. (2563, 2 กันยายน). พุทธเกษตร สู้วิกฤต COVID-19 ด้วยการเสริมสร้างความมั่นคงทางอาหารของชุมชนในจังหวัดอุทัยธานี. (ประกอบ มาโต, ผู้สัมภาษณ์).
- ชีพ วิลพรรณ. (2563, 9 กันยายน). พุทธเกษตร สู้วิกฤต COVID-19 ด้วยการเสริมสร้างความมั่นคงทางอาหารของชุมชนในจังหวัดอุทัยธานี. (ประกอบ มาโต, ผู้สัมภาษณ์).
- เข้า นพรัตน์เมธี. (2563, 8 กันยายน). พุทธเกษตร สู้วิกฤต COVID-19 ด้วยการเสริมสร้างความมั่นคงทางอาหารของชุมชนในจังหวัดอุทัยธานี. (ประกอบ มาโต, ผู้สัมภาษณ์).
- ประทีป ธนกิจเจริญ. (2563). สังคมไทยได้เรียนรู้อะไรจากวิกฤตโควิด19. สำนักงานคณะกรรมการสุขภาพแห่งชาติ. เข้าถึงได้จาก <https://www.nationalhealth.or.th/node/3097>
- ประทุม วิลพรรณ. (2563, 8 กันยายน). พุทธเกษตร สู้วิกฤต COVID-19 ด้วยการเสริมสร้างความมั่นคงทางอาหารของชุมชนในจังหวัดอุทัยธานี. (ประกอบ มาโต, ผู้สัมภาษณ์).
- พระครูอุเทศวิสาละธรรม. (2563, 5 กันยายน). พุทธเกษตร สู้วิกฤต COVID-19 ด้วยการเสริมสร้างความมั่นคงทางอาหารของชุมชนในจังหวัดอุทัยธานี. (ประกอบ มาโต, ผู้สัมภาษณ์).
- พระชยานันท์. (2561). หมู่บ้านพุทธเกษตร: รูปแบบการจัดการป่าและการส่งเสริมสัมมาชีพของเกษตรกรวิถีพุทธสู่ความยั่งยืน ในพื้นที่จังหวัดน่าน. (รายงานการวิจัย). มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย : วิทยาลัยสงฆ์นครน่าน เฉลิมพระเกียรติฯ.
- สมใจ ธนวงศ์. (2563, 3 กันยายน). พุทธเกษตร สู้วิกฤต COVID-19 ด้วยการเสริมสร้างความมั่นคงทางอาหารของชุมชนในจังหวัดอุทัยธานี. (ประกอบ มาโต, ผู้สัมภาษณ์).

อนุ เชียวไสว. (2563, 15 กันยายน). พุทธเกษตร สู้วิกฤต COVID-19 ด้วยการเสริมสร้างความมั่นคงทางอาหารของชุมชนในจังหวัดอุทัยธานี. (ประคอง มาโต, ผู้สัมภาษณ์).